

Willi Stöwsand. Beeldbank W02 – NIOD.

Hans van Oerle

Wer war Willi?

Willi Stöwsand (1907-1972), *Postenleiter* van de *Sicherheitspolizei* in Breda (1940-1944)

Inleiding

Willi Stöwsand, een 33-jarige, rijzige, blonde, protestantse Pruis in SS-uniform, kwam in de late herfst van 1940 in Breda aan met een dienstopdracht: vanaf 25 november moest hij als *Postenleiter* leiding geven aan de kleine eenheid van de *Sicherheitspolizei* (SiPo) voor Breda en omgeving. Die had zijn hoofdkwartier op het Kasteel, waar tot de bezetting de Koninklijke Militaire Academie (KMA) was gevestigd. Hij kende niemand in Breda, sprak geen Nederlands en wist er niet de weg. Hij kreeg de NSB'er Jan Visser (1907-?) als tolk toegevoegd en de Gestapo-man Albert E.E. Rösener (1911-1947) als collega.¹ De laatste was sinds de zomer van 1940 werkzaam in Breda. Bijna vier jaar, tot 18 september 1944, gaf Stöwsand in West-Brabant leiding aan de arrestatie en deportatie van Joden, de opsporing van onderduikers, al dan niet Joods, en aan de strijd tegen het verzet, smokkelaars en illegale handel. Uiteindelijk werd hij eind mei 1945 in het Groningse Zoutkamp gearresteerd, waarna hij op verdenking van oorlogsmisdaden drieënhalve jaar in voorarrest werd gehouden en eindelijk verhoord. In januari 1949 werd hij na een geruchtmakend proces veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf, met aftrek van voorarrest. Hij kreeg één jaar gratie en werd op 16 juni 1949 uitgezet naar Duitsland. Volgens velen was het een nogal mild vonnis maar volgens sommigen was dat terecht omdat Willi Stöwsand 'de kwaadste niet was'.²

Wie was deze man? Waar kwam hij vandaan, wat heeft hij misdaan en wat is er van hem geworden? Klopt het dat hij voor een nazi best deugde? Wat dreef hem om als SS'er de verantwoordelijkheid te nemen voor repressie en vervolging? In de laatste decennia is er meer wetenschappelijke belangstelling voor de oorlogsmisdaden gepleegd door 'gewone' nazi's van het tweede echelon en door zogenoemde *Schreibtischtäter*, die vanachter hun bureau opdracht gaven tot vervolging en repressie.³ In het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), in Duitse archieven en in wetenschappelijke literatuur vinden we elementen van een mogelijk antwoord op onze vragen.⁴

1 NL-HaNa, Toegang 2.09.09, CABR, inv.nr. 72901 (Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch): Dossier Jan Visser; inv.nr. 87540 (PRA Breda): Dossier Albert E.E. Rösener.

2 Het citaat komt uit de *Provinciale Noord-Brabantsche Courant 'Het Huisgezin'*, 12 januari 1949.

3 Browning, *Ordinary Men*, 197-233. Zie ook Arendt, *Eichmann in Jerusalem*.

4 Voor de CABR-dossiers over Stöwsand zie NL-HaNa, Toegang 2.09.09, CABR, inv.nrs. 73474 (Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch), 87843 (PRA Breda) en 91922 (POD Groningen); zie ook NL-AsdNIOD, Knipselcollectie personen, KB 1-6591 (Stöwsand); Archief 911, POD, inv.nr. 67: Processen-verbaal van de Afdeling Opsporing Oorlogsmisdadigers 's-Hertogenbosch tegen H.F.W. Kùthe, H.E. Harders en W. Stöwsand inzake misdrijven en de gang van zaken binnen de *Sicherheitsdienst* en de *Sicherheitspolizei*, 1947. Mijn dank gaat uit naar *Stadtarchivar* Bernd Karsten te Schwerin, die mij op weg hielp op mijn zoektocht in de archieven van Mecklenburg-Vorpommern, te beginnen bij dat van het *Standesamt* Schwerin; naar Joop Bakker te Breda voor zijn bereidheid zijn fenomenale kennis over de bezettingstijd in Breda met mij te delen; naar Kees Ribbens van het NIOD en Corien Glaudemans in Den Haag voor hun suggesties.

Toch blijft het lastig een eenduidig oordeel te vellen over het optreden van Stöwsand als *Postenleiter* in Breda tussen 1940 en 1944 en zijn handelen daarna. Allereerst is er een probleem met de bronnen: verklaringen en getuigenissen à charge (dus beschuldigend) en à décharge (ontlastend) in de CABR-dossiers moeten behoedzaam worden gelezen want na de oorlog probeerden velen door gechargeerde aanklachten openstaande rekeningen te vereffenen, of juist zichzelf of anderen vrij te pleiten, dan wel feiten in een onwaarschijnlijk daglicht te plaatsen.⁵ We moeten dus goed nagaan wie aan het woord is en waarom hij of zij verklaart wat hij of zij verklaart.

In de tweede plaats geven vrijwel alle betrokkenen in de repressie en vervolging tijdens de oorlog blijk van morele ambiguïteit. Daarom blijkt het juridische oordeel schuldig of onschuldig voor een historicus vaak moeilijk te vellen. Arnoud-Jan Bijsterveld wees me erop dat we in de literatuur, om te stellige kwalificaties als dader, slachtoffer of omstander te vermijden, inmiddels termen vinden als *the implicated subject*, en *the compromised perpetrator* dan wel *the compromised victim*: de betrokken of geïnvolveerde persoon, de gecompromitteerde dader en het gecompromitteerde slachtoffer.⁶ Niemand blijft moreel volledig schoon in situaties van vervolging, repressie en geweld. Er bestaan geen brandschone slachtoffers en geen daders van wie niet ook iets goeds of ontlastends gezegd kan worden. Omstandigheden, context, opleiding, karakter en niet te vergeten toeval spelen in het individueel en collectief handelen net zo'n grote rol als bewuste keuze en overtuiging. Primo Levi (1919-1987) hanteerde in zijn getuigenis over zijn gevangenschap in Auschwitz al de term 'het grijze gebied' voor het moreel ambigue middengebied waarin een duidelijk onderscheid tussen slachtoffer en dader vervaagde, waardoor gevangenen in moreel compromitterende situaties werden gedwongen te overleven.⁷ Tot slot is het goed op te merken dat het onder ogen zien van deze morele ambiguïteit en het opschorten van een oordeel geenszins betekent dat evidente misdaden en morele medeplichtigheid worden vergezocht of gebagatelliseerd.

Willi Stöwsand, vermoedelijk in 1937. Berlin, Bundesarchiv, Archiv Rasse- und Siedlungshauptamt-SS, inv.nr R 9361-III/201372.

Jeugd en vroege carrière aan de Oostzee, 1907-1940

In het archief van het *Rasse- und Siedlungshauptamt-SS* in het *Bundesarchiv* in Berlijn is een dossier over Willi Stöwsand te vinden.⁸ Het omvat dertig bladzijden met bijlagen uit de periode 1937-1944, waarin de SS zorgvuldig zijn stamboomgegevens vastlegde, maar ook de uitslag van medisch onderzoek. Uiteindelijk werd vastgesteld dat hij en zijn vrouw 100 procent raszuiver waren, al waren er lichte twijfels bij de genetische aanleg van een grootvader die jong overleden was door een val van zijn paard. Was die grootvader soms een alcoholist geweest? Op vragen hierover antwoordde Stöwsand dat helaas niemand meer in leven was die zijn grootvader gekend had. In het dossier zit ook, zoals vaker in dit type dossiers, een door Stöwsand zelf in 1937 in gotisch schoonschrift opgestelde *Lebenslauf*.⁹

De 36-jarige arbeider Karl Stöwsand, werkzaam als stoker op een locomotief, deed op 19 augustus 1907 op het *Rathaus* van het oude universiteits- en Hanzestadje Greifswald in Vorpommern, in het noordoosten van Duitsland, aangifte van het feit dat zijn 33-jarige vrouw Wilhelmine, geboren Waschow, drie dagen eerder thuis was bevallen van een tweeling, van wie zij er één Willi Karl Friedrich genoemd hadden. Het tweelingbroertje van Willi, Hans, overleed al na vier maanden in december 1907. Willi had één, drie jaar oudere, zus, Luise. Het kleine gezin had het niet breed. De ouders waren in het onderwijs niet verder gekomen dan de *Dorfschule*. Hun families hadden hun wortels in gehuchten op het Pommerse platteland, dicht bij de zandstranden van de Oostzee.

In zijn vroege jeugd maakte Willi de Eerste Wereldoorlog mee. Dagelijks werden in muurkranten de heldendaden beschreven van een onoverwinnelijk Duits leger onder leiding van de geliefde keizer, totdat na vier jaar oorlog het leger plots capituleerde, de keizer in ballingschap ging, de republiek werd uitgeroepen en het land overspoeld werd door terugkerende verbitterde soldaten, al snel voor een deel georganiseerd in gewelddadige vrijkorpsen. Tegelijk riep de *Greifswalder Zeitung* van 26 november 1918 de bevolking op de terugkerende soldaten als helden te ontvangen. De voor velen onbegrijpelijke nederlaag werd vaak verklaard met de zogenoemde dolkstootlegende, waarbij naar believen socialisten, communisten, Joden, vrijmetselaars en feministen de schuld kregen van de nederlaag en de harde vredesvoorwaarden uit het *Schanddiktat* van Versailles.¹⁰

Willi kon redelijk goed leren, maar werd uit geldnood na de *Knaben-Volksschule* en twee klassen middelbaar onderwijs op zijn vijftiende van school gehaald en in de leer gedaan bij een slotenmaker. In 1926 deed hij zijn gezellenproef en examen aan de ambachtsschool en daarna bleef hij nog één jaar als meesterknecht in dienst bij dezelfde slotenmaker. Op zijn twintigste besloot Willi het roer om te gooien. Per 1 november 1927 trad hij als leerling-agent in dienst van de *Ordnungspolizei* van Lübeck, ook een oude Hanzestad, maar op dat moment met 120.000 inwoners vier keer zo groot als Greifswald. In Lübeck, 175 kilometer westelijker, was hij ver van huis.

Willi Stöwsand bracht in Lübeck als agent de meeste tijd op straat door: hij bewaakte de openbare orde, onder andere bij demonstraties en relletjes, zoals die in de crisisjaren 1930-1933 veelvuldig voorkwamen. Toen hij in de stad aankwam, waren de sociaaldemocraten

5 Kieft, 'Waarheid en misleiding in het archief'.

6 Rothberg, *The Implicated Subject*; Bird e.a., 'Introduction. "Compromised Identities?"'.

7 Levi, 'The Grey Zone'.

8 Berlin, *Bundesarchiv, Archiv Rasse- und Siedlungshauptamt-SS*, inv.nr. R 9361-III/201372.

9 Met dank aan Susanne Hentschel van het *Stadtarchiv* Kleve, die het document voor mij heeft ontcijferd.

10 Zie Haffner, *Geschichte eines Deutschen*; Bruhns, *Het land van mijn vader*, beschrijft de onverwachte nederlaag in de herfst van 1918. Von Benda-Beckmann, *Het kleedje voor Hitler*, 124-134 beschrijft het dagelijks leven in Greifswald aan het begin van de twintigste eeuw.

aan de macht, totdat in maart 1933, na Hitlers machtsovername, de SPD-burgemeester en -gemeenteraadsleden werden afgezet en vervangen door nazi's. Kort daarvoor, begin februari 1933, werd Julius Leber (1891-1945), hoofdredacteur van de *Lübecker Volksboten* en SPD-lid van de *Reichstag*, aangevallen en neergestoken door een groep bruinhemden van de SA. Zwaargewond werd hij door de *Ordnungspolizei* van Lübeck gearresteerd wegens ordeverstoring en opgesloten. Zij voerde hiermee een dienstopdracht uit van de minister van Binnenlandse Zaken, de NSDAP'er Wilhelm Frick (1877-1946). Massale protestdemonstraties leidden ertoe dat Leber na twee weken werd vrijgelaten. Stöwsand bleef aan als *Wachtmeister*, ook toen op 25 mei 1933 in de stad de eerste boekverbranding plaatsvond.¹¹

Stöwsand maakte gestaag carrière, werd in 1934 bevorderd tot *Oberwachtmeister* en in 1936 tot *Revieroberwachtmeister* waardoor hij, 29 jaar oud, de verantwoordelijkheid kreeg voor een grote stadswijk en leiding gaf aan een peloton agenten. Dat jaar kregen de politieagenten in Lübeck nieuwe uniformen, voor het eerst met het hakenkruis op de mouw.¹² Eind 1933 trad Willi Stöwsand in het huwelijk met Henny Griese, een half jaar ouder dan hij en ook afkomstig van het platteland van Vorpommern. Ze waren belijdend evangelisch-luthers en trouwden ook voor de kerk. In augustus 1937 kreeg het echtpaar een dochtertje, Annegreta. Henny hoorde vermoedelijk bij de vele jonge vrouwen die van het platteland naar de grote stad trokken voor kantoor- of winkelwerk.¹³

In hoeverre Willi Stöwsand de politieke ontwikkelingen in Duitsland toejuichte, is niet bekend. Om opportunisten en baantjesjagers tegen te houden voerde de NSDAP in mei 1933 een ledenstop in, die pas vier jaar later werd opgeheven. In mei 1937 hoorde Stöwsand bij de duizenden die, zodra het kon, het partijlidmaatschap aanvroegen en behield zodoende zijn baan. We weten niet of hierbij ideologische overtuiging meespeelde; van morele bezwaren is evenmin iets bekend.¹⁴ In maart 1938 werd hij overgeplaatst naar de *Staatliche Kriminalpolizei* (Kripo), met als standplaats Schwerin, een oude vesting- en garnizoensstad en hoofdstad van Mecklenburg, 75 kilometer ten oosten van Lübeck. Conform het rijksbeleid vroeg hij het lidmaatschap van de SS aan. Het gezin verhuisde naar een nieuwbouwwoning aan de Schillstraße 13 in Schwerin. De stad maakte in die jaren een sterke groei door. Het plaatselijke vliegveld werd omgebouwd en uitgebreid voor de *Luftwaffe* en kreeg wapen- en munitiefabrieken.

Tijdens de *Reichspogromnacht*, in Nederland bekend als *Kristallnacht*, van 9 op 10 november 1938, kwamen de nazi's in de vroege ochtend ook in Schwerin in actie tegen Joodse inwoners. De leden van de SA kregen de opdracht in burger op te treden om zo de indruk van spontane volkswoede te wekken en niet als organisator van het geweld te boek te komen staan. Stöwsand zat nog in zijn proeftijd.¹⁵ Zijn collega, *Kriminalassistent* Dabbert, gaf namens de Gestapo telefonisch instructies aan alle politiebureaus van Mecklenburg: tegen het in brand steken van synagogen en het verwoesten van winkels en woningen mocht niet opgetreden worden. Plundering en mishandeling moesten wel worden voorkomen. Het kantoor van de Kripo was gehuisvest in een van Joodse eigenaren genaaste voormalige kliniek. In Schwerin werden enkele winkels aan de Markt en de negentiende-eeuwse synagoge verwoest. De Joodse gemeente kreeg de opdracht om de ruïne van de synagoge binnen een week op eigen kosten te slopen. Alle zestien volwassen Joodse mannen uit de stad werden gevangengenomen. Voor hun vrijlating moesten zij zich schriftelijk bereid verklaren hun bedrijven te verkopen en Schwerin en Duitsland te verlaten.¹⁶ Wellicht kon Stöwsand als *Kriminalassistent auf Probe* zich niet onttrekken aan de pogrom en de misdadige behandeling van zijn Joodse stadsgenoten, als hij dat al gewild zou hebben.

Zijn proeftijd bij de SS en de Kripo werd begin 1939 afgesloten met een cursus van drie maanden aan de in 1937 door *Reichsführer*-SS Heinrich Himmler (1900-1945) en zijn rechterhand Reinhard Heydrich (1904-1942) opgerichte *Führerschule der Sicherheitspolizei* aan de Spandauerstraße in Berlin-Charlottenburg. Dit was een vakschool waar hij les kreeg in rechemethoden en strafrecht, maar ook in de nationaalsocialistische ideologie, inclusief de laatste ‘wetenschappelijke’ inzichten van de rassenleer. Landloperij werd bijvoorbeeld gezien als genetisch erfelijk, reden om zwervers uit de samenleving te verwijderen en te laten castreren. Na het afleggen van de eindtoets werd Stöwsand per 1 november 1939, twee maanden na het begin van de oorlog, benoemd tot *Kriminal Oberassistent*, tevens *SS-Sturmscharführer*. Dit was de hoogste onderofficiersrang, vergelijkbaar met sergeant-majoor. Hij maakte nu volledig deel uit van het repressie- en vervolgingsapparaat van de nazi's.¹⁷

Maar al snel verliet Willi Stöwsand zijn nieuwe baan en status in Schwerin: in de zomer van 1940 kreeg hij, inmiddels als *Kriminalsekretär*, de dienstopdracht naar het bezette Nederland te gaan en zich te melden bij het hoofdkwartier van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag. Via de *Außenstelle* aan de Wolvenhoek 7 in 's-Hertogenbosch, één van de zes regionale centra in Nederland, werd hij in november 1940 naar Breda gestuurd. Hier kreeg hij de leiding over een klein bureau dat gevestigd was in drie kamers van de voormalige Koninklijke Militaire Academie. De SiPo telde in heel Nederland maar ongeveer 350 medewerkers, maar die kregen desondanks een vreeswekkende reputatie als sterke arm van de bezetter. De SiPo werkte nauw samen met de *Sicherheitsdienst* (SD), de inlichtingendienst van de SS. In Breda werkten twee Duitse SS'ers en vanaf 1943 drie gedetacheerde Nederlandse politiemannen. Bij zijn aantreden kreeg Stöwsand zoals gezegd een NSB'er, Jan Visser uit Tilburg, toegewezen als tolk en chauffeur. De tweede SS'er was Albert Rösener, sinds september 1938 werkzaam bij de Gestapo.¹⁸ We weten niet of Stöwsand de opdracht met plezier aanvaardde: hij was 33, gehuwd en vader van een meisje van drie. Maar de Duitsers voerden een *Blitzkrieg* en mogelijk dacht Stöwsand dat de oorlog snel voorbij zou zijn. Wellicht zag hij zijn nieuwe functie als een kans hogerop te komen.

De oorlogsjaren in Nederland, 1940-1945

Met zijn vertrek naar Nederland ging Willi Stöwsand voor het eerst buiten zijn eigen regio en ver van zijn gezin werken. In Breda had hij het na verloop van tijd redelijk goed voor elkaar. Hij woonde in een gemeubileerde villa aan de Hertog Janlaan 14, in het Brabantpark, een kwartier lopen van zijn werk, een huis dat van kapelaan Arnold van Lierop (1897-1942) was geweest. Van Lierop was een internationaal bekende priester-journalist, die voor de oorlog frequent waarschuwde tegen de nationaalsocialisten. Hij werd al in juni 1940 opgepakt en stierf in 1942 in het concentratiekamp Dachau.¹⁹ Willi Stöwsand leerde voldoende

11 Donke, 'Die braune Armee'; Wilhelm, *Die Polizei im NS-Staat*; Petrowsky, *Lübeck – eine andere Geschichte*.

12 *Standesamt* Lübeck. Willi Stöwsand komt vanaf 1934 voor in het jaarlijks uitgegeven *Adreßbuch der Hansestadt Lübeck und benachbarter Gemeinden*, steeds met zijn functie.

13 Zie Jähner, *Höhenrausch*, 151-175.

14 Berlin, *Bundesarchiv*, BArch 9361-IX KARTEI / 43270979, *NSDAP Gaukartei*. Willi Stöwsand kreeg lidmaatschapsnummer 5825945.

15 Schwerin, *Landeshauptarchiv*, inv.nr. 05.12.03.01, *Mecklenburg-Schwerinsches Ministerium des Innern*, 22250/434: 'Willi Stöwsand Kriminalassistent auf Probe, Laufzeit 1938-1940'.

16 Buddrus en Fritzlar, *Juden in Mecklenburg*, Band 1, 260-263 en Band 2 (Namenregister).

17 *Statistisches Jahrbuch der Schutzstaffel der NSDAP 1938*.

18 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 112-120.

19 Maas, *Standbeeldje voor stadgenoten*, 144-148. Zie ook Bakker, 'Het verzet in de regio Breda nader bekeken'.

Nederlands om ook zonder tolk te kunnen communiceren, maar maakte in de stad geen Nederlandse vrienden. Wel raakte hij bijzonder bevriend met de Rijksduitser Johann R. Bültena (1897-1968), die al sinds 1924 in Nederland en vijftien jaar in Ginneken woonde. Hij werkte als de vertegenwoordiger van Persilwasmiddelen in Zuid-Nederland. Bültena, NSDAP-lid sinds 1937, spioneerde al voor de oorlog voor Duitsland. Tijdens de bezetting verrijkte hij zich met het beheer en liquideren van door de Duitsers onteigende Joodse bedrijven.²⁰ Bültena maakte Stöwsand wegwijs in Breda en omgeving en hielp hem bij de inburgering in het katholieke Brabant. Stöwsand had geen hoge dunk van de Nederlanders die hij in Noord-Brabant ontmoette en zag, blijkens zijn gedrag tijdens en zijn uitlatingen na de oorlog, goed in dat hij omringd werd door verraders, hebberige opportunisten en meelopers. Voor de in zijn ogen vaak jonge, naïeve en idealistische verzetsmensen toonde hij meer sympathie en dan trad hij humaner op. Zij bleven hem uiteraard zien als vertegenwoordiger van een onmenselijk systeem.

De woning aan Hertog Janlaan 14 in het Brabantpark in Breda, het huis van kapelaan Arnold van Lierop, waar Willi Stöwsand tussen 1940 en 1944 woonde.

Breda was in 1940 met ruim 50.000 inwoners nog een relatief kleine stad en heel druk had Stöwsand het niet, behalve tijdens de April-mei stakingen van 1943, die ook in Breda op redelijk uitgebreide schaal plaatsvonden.²¹ Bij het vervolgen van Joden opereerde hij vooral reactief: hij reageerde op verraad door NSB'ers. Zijn aandacht ging vooral uit naar het bestrijden van smokkelaars, dieven en oplichters. Hoewel uitgerekend in het archief van de Bredase gemeentepolitie het een en ander bewaard is over de vervolging van 'asocialen', is niet bekend of Stöwsand hierin een rol speelde.²²

Uit zijn brieven naar huis en een verklaring na de oorlog blijkt zijn diepe liefde voor zijn *Heimat*: tijdens zijn tamelijk eenzame jaren in Breda had hij vaak *Heimweh*. Gedurende de bezetting vond hij een aantal keren de tijd om *nach Hause* te rijden. In mei 1941 stierf te Greifswald zijn vader aan aderverkalking; zijn moeder was al in 1930 overleden. Stöwsand bezocht zijn familie en gezin in Schwerin in oktober 1941; in maart 1942 had hij vijf dagen verlof. Op 15 juni 1942 beviel zijn vrouw Henny van hun zoon Heino. In april 1943 had hij opnieuw verlof en nog een laatste keer in oktober 1943, ruim twee weken. Hierna zou hij zijn vrouw en twee kinderen zeven en een half jaar niet meer zien.

Op 5 en 6 september 1944, Dolle Dinsdag en de dag erna, werd hij in Breda gespot bij het verbranden van de SiPo-administratie op de binnenplaats van de KMA. In die dagen stak het verzet drie panden van de *Wehrmacht* in brand.²³ De *Feldgendarmarie*, de *Grüne Polizei* en alle Rijksduitsers vertrokken met gezwinde spoed uit de stad; de *Ortskommandant* verliet zijn vesting aan de Willemstraat als laatste. In hun plaats kwamen gewone dienstplichtige, maar ervaren *Wehrmacht*-soldaten van de 711de *Infanterie Division* Breda binnen.

Stöwsand betoonde zich in deze dagen stressbestendiger. Zo was de Duitse commandant van het nabije vliegveld Gilze-Rijen er al op 4 september 1944 met al zijn manschappen vandoor gegaan. In Breda heerste chaos door de uit België terugtrekkende Duitse troepen, die op de KMA instructies kwamen halen bij de daar neergestreken commandant. Stöwsand zag kans op en neer te reizen naar de *Außenstelle* in 's-Hertogenbosch om instructies op te halen bij zijn baas, Hans Ernst Harders (1905-?). Van zijn afwezigheid werd gebruik gemaakt om met formulieren met zijn vervalste handtekening 22 gevangenen vrij te laten uit de gevangenis. De gevangenisdirecteur, Hendrik Jan Nijenhuis, dook onder. Het liet Stöwsand schijnbaar koud; hij deed geen enkele poging de ondergedoken mensen te achterhalen.²⁴ *Postenleiter* bleef Stöwsand tot de formele opheffing van de SiPo-post Breda op 18 september 1944, een dag na de start van Operatie Market Garden. Die dag kreeg hij uit Den Haag de dienstopdracht zich te melden bij de SiPo in het Drentse Assen.

Begin oktober 1944 werd Stöwsand vanuit Assen gedetacheerd naar het regionale SS-hoofdkwartier te Groningen. Hier arriveerde hij op 3 of 4 oktober. Hij moest er werken in het beruchte Scholtenhuis aan de Grote Markt, van waaruit de SS onder leiding van Gestapohoofd Robert Lehnhoff (1906-1950), bijgenaamd 'de beul van Groningen', in de laatste maanden van de bezetting een ware terreur uitoefende in de noordelijke provincies.²⁵ Stöwsand werd als *Sturmscharführer* toegevoegd aan de *Sicherheitspolizei*, hield zich vooral bezig met diefstal en had niet langer, zoals in Breda, een leidinggevende functie.

20 NL-HaNA, Toegang 2.09.09, CABR, inv.nr. 111082, dossier 8416 (PRA Breda) van Johann Rudolf Bültena; toegang 2.09.16.02, NBI, dossier 52344).

21 Bakker, 'J.E.A. van de Poel en de april-mei stakingen van 1943 in Breda'; Van de Steenoven, 'Geld stinkt niet', 298-299.

22 Brants, 'Maatschappelijk ongewenst tijdens de bezetting'.

23 Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding*, 70; Bader, *Kroniek van 'n Vervolging*, 320-321.

24 Bakker, 'Het verzet in de regio Breda nader bekeken'. Nijenhuis schreef in december 1948 aan de procureur fiscaal: 'Voor zover mij bekend heeft verdachte nooit serieus naar mij laten zoeken (ik zat in Breda ondergedoken), noch heeft hij huiszoeking bij mij laten verrichten.'

25 Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945*.

Al een week later, op 11 oktober, kreeg Stöwsand de opdracht de volgende dag in de vroege ochtend zeventien gevangenen op te halen uit het Scholtenhuis en naar Kamp Westerbork te brengen, waar ze geëxecuteerd zouden worden.²⁶ Hij werd verantwoordelijk gemaakt voor het transport; de *Ordnungspolizei* leverde het executiepeloton. Uit naoorlogse verklaringen blijkt dat Stöwsand niet aanwezig was bij de executies op 12 oktober maar na afloop wel de leden van het executiepeloton trakteerde op een glas jenever. Ook verzamelde hij de waardevolle spullen van de slachtoffers en leverde die conform de afspraak in bij Lehnhoff.

Het monument voor de acht geëxecuteerde verzetslieden in Norg. Foto Ahoipers, CC BY-SA, via Wikimedia Commons.

Een week voor de bevrijding van de regio raakte Stöwsand betrokken bij een tweede oorlogsmisdad: de moord op acht verzetsmannen op 8 april 1945 in een bos bij Norg in Drenthe. Willi Stöwsand werd die dag aangewezen om met zeven andere SS'ers het executiepeloton te vormen. 'Ieder van ons moest plaats nemen achter één van de arrestanten en op bevel (...) hebben wij daarop de voor ons staande arrestant met een schot uit ons pistool gedood.' De opdracht kwam uit Den Haag en werd gemotiveerd met de vaststelling dat het niet meer mogelijk was deze mensen naar Duitsland over te brengen en dat ze daarom geliquideerd moesten worden. De doden werden ter plekke in een kuil begraven. Willi Stöwsand zei hierover in een verhoor op 4 januari 1946: 'Ook ik heb de voor mij staande man op deze wijze van het leven moeten beroven. Ik zag dat de dood onmiddellijk intrad.'²⁷ Terug in Groningen was hij 'een ogenblik naar mijn kamer gegaan en heb mij op mijn bed

gelegd en ik heb daar een innerlijken strijd gevoerd omdat ik het verschrikkelijk vond om zo'n bevel te moeten uitvoeren. Ik kon echter niet anders, daar ik wist dat wanneer ik weigerde ik door het SS- en *Polizeigericht* ter dood zou worden veroordeeld. Dit was reeds in twee gevallen gebeurd.' Hij was bovendien bang voor represaillemaatregelen tegen zijn vrouw en kinderen. Tijdens zijn proces na de oorlog kreeg deze oorlogsmisdaad nauwelijks aandacht. Het gerecht concentreerde zich op zijn tijd in Breda.

Het Scholtenhuis na de gevechten tijdens de bevrijding van Groningen op 16 april 1945. Foto Willem van de Poll / Anefo, CC0, via Wikimedia Commons.

Arrestatie, internering, proces en veroordeling, 1945-1949

In Groningen bleef hij tot 14 april 1945, toen een groep van 72 Duitse officieren, 48 Nederlandse SiPo-beambten en 11 vrouwen, medewerksters van het Scholtenhuis, één dag voor de bevrijding van Groningen vanuit Zoutkamp, aan de Lauwerszee, de boot nam naar Schiermonnikoog. Die dag werd in de stad al fel gevochten. De *hellblonde Sturmscharführer* Willi Stöwsand trad persoonlijk op met het bevel aan de politie zich terug te trekken voor-

- 26 Zie noot 4: NL-HaNA, Toegang 2.09.09, CABR, inv.nrs. 73474 (POD Groningen), proces-verbaal van het verhoor van Willi Stöwsand, 5 maart 1946; 'Tonnis Pieter Oosterhof' op wregister.nl/personen/tonnis-pieter-oosterhoff/ (geraadpleegd 2 september 2025).
- 27 Zie noot 4: verhoor op 4 januari 1946 (POD Groningen).

dat de strijd naar het centrum zou komen. De *Wehrmacht* vocht door en met name rond de Grote Markt werden grote verwoestingen aangericht.

Terwijl de Duitsers in Groningen onder druk van de oprukkende Canadese troepen het Scholtenhuis in brand staken, hoopten Stöwsand en zijn metgezellen vanaf Schiermonnikoog te kunnen ontsnappen naar het Duitse eiland Borkum.²⁸ Eenmaal in Duitsland zou men zich dan overgeven aan de Britten of de Amerikanen. Schiermonnikoog was particulier bezit van de Duitse adellijke familie Bernstorff-Wehningen. Al voor de oorlog woonden er veel Duitse families. De vlucht mislukte; ondanks toezeggingen kwam er geen transportschip en zat de groep vast op Schiermonnikoog. Ze werden ondergebracht in een boerderij met eendenkooi, een flink eind buiten het dorp. Na de Duitse capitulatie op 5 mei 1945 werden de Duitse mannen en vrouwen op Schiermonnikoog geacht zich *bedingungslos* over te geven. Er werd eindeloos onderhandeld. Als onderdeel van de *Atlantikwall* was er op het eiland een stevige vesting, het zogeheten Schleidorp met ruim dertig bunkers, volgestouwd met radar en afluisterapparatuur. In een militaire operatie had niemand trek. De verhoudingen met de eilandbewoners bleven gemoedelijk: op 28 mei onderscheidde Stöwsand zich nog als keeper in een voetbalwedstrijd, die de Duitsers met 5-6 verloren van een elftal eilanders.

Aankomst van de op Schiermonnikoog gearresteerde Duitsers aan vaste wal op 31 mei 1945. Helemaal links Willi Stöwsand. Foto A.A.J. Mulder, Groninger Archieven.

Uiteindelijk gaven de Duitsers zich pas op 31 mei 1945 over en werd Willi Stöwsand in zijn eigen woorden 'krijgsgevangen gemaakt'. Die vlieger ging niet op, want ze werden bedrogen. De Canadezen beloofden hen naar Duitsland te brengen, waar ze dan aan vaste wal krijgsgevangen zouden worden gemaakt. In plaats daarvan werden ze teruggebracht naar Zoutkamp en overgedragen aan de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (BS).

Willi Stöwsand en de andere SS'ers uit Groningen werden onmiddellijk als vermoedelijke oorlogsmisdadigers naar de Groningse strafgevangenis overgebracht. Hun geld was al door de Canadezen afgepakt. Nu werden ook alle persoonlijke bezittingen in beslag genomen, inclusief horloges, vulpennen en trouwringen. In de gevangenis werden zij vanwege ruimtegebrek met twee of drie man in een cel gezet, waardoor ze de kans kregen hun verklaringen tijdens de verhoren die volgden op elkaar af te stemmen. Alleen het eigenlijke garnizoen van Schiermonnikoog werd krijgsgevangen gemaakt.

De arrestatiegolf direct na de bevrijding zorgde ervoor dat de Groningse strafgevangenis overvol was. 22 Duitse SS'ers, de officieren, werden overgeplaatst naar Scheveningen. Zij kwamen terecht in het zogeheten Oranjehotel, de beruchte cellenbarakken waar tijdens de oorlog veel Nederlandse verzetslieden gemarteld en in de verderop gelegen duinen gefusilleerd waren. Nu waren de rollen omgekeerd. Stöwsand en zijn collega's moesten bij aankomst spitsroeden lopen tussen met knuppels bewapende BS'ers. De duizend hier en in de naastgelegen gevangenis ondergebrachte Duitse en Nederlandse gevangenen, mannen en vrouwen, ondergingen in de maanden mei tot medio juli 1945 een ware terreur van een groep losgeslagen bewakers. De prominente NSB'er Meinoud Rost van Tonningen (1894-1945) pleegde er in juni binnen een dag na binnenkomst zelfmoord, mogelijk geholpen door zijn bewakers. Ook de SiPo-chef van Groningen, Ernst Knorr (1899-1945), pleegde op 7 juli zelfmoord in Scheveningen.²⁹

Na een maand of twee werd de Schierse SS-groep teruggebracht naar Groningen. Het Bijzonder Gerechtshof van Groningen was van mening dat Stöwsand beter in Breda terecht kon worden. Daar ging herhaald aandringen vanuit Breda aan vooraf: nog in januari 1946 weigerde het Gerechtshof in Groningen hem af te staan aan Breda. Later dat jaar werd Stöwsand via het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch overgebracht naar de strafgevangenis in Breda, waar hij van september 1946 tot medio november 1947 gedetineerd werd in de Koepelgevangenis. In september 1948 werd hij verhoord in het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch. Tijdens zijn proces, van november 1948 tot januari 1949, zat Stöwsand opgesloten in het voormalige concentratiekamp Vught, dat vanaf oktober 1944 fungeerde als interneringskamp voor SS'ers, NSB'ers en andere collaborateurs.³⁰ Meteen na het proces werd hij geïnterneerd in Kamp Crailoo bij Laren, waar hij zijn vonnis vernam, vervolgens in de gevangenis Esserheem in Norg en ten slotte in afwachting van zijn uitzetting weer in Scheveningen.

Via het Rode Kruis konden Willi Stöwsand en zijn vrouw met elkaar corresponderen en zodoende hadden ze weet van elkaars situatie. In de marge van een proces-verbaal van een verhoor in 1948 staat geschreven: 'Zijn vrouw en kinderen wonen te Schwerin. Zij verkeren in moeilijke omstandigheden.' Schwerin was vanaf begin 1945 overlopen door een grote stroom vluchtelingen uit het oosten. Op 19 april 1945 was de stad gebombardeerd door de Britse Royal Air Force, met 224 doden tot gevolg. De voorhoede van een kilometerslange dodenmars van 18.000 gevangenen uit de concentratiekampen Sachsenhausen en Ravensbrück bereikte Schwerin eind april 1945 en werd daar door de SS-begeleiders simpelweg aan hun lot overgelaten. Ook kwamen er veel als burger verklede, maar aan hun houding en optreden als *Wehrmacht*-soldaten herkenbare militairen naar de stad. Na de inname van de stad door de Amerikanen op 2 mei lag Schwerin precies op de grens met door Sovjetsoldaten bezet gebied. De Amerikanen lieten zich per 1 juni door de Britten vervangen en pas

28 Voor dit en het volgende Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945*, deel 3.

29 Groen, *Fout en niet goed*, 253-264; Von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, 504-509; Ambachtsheer, 'Ter zake politiek'.

30 Verduijn, *De verliezers*.

begin juli namen de Sovjets de stad over als uitvloeisel van de tijdens de Conferentie van Jalta gemaakte afspraken. De Russen bleven en eisten inkwartiering. De stad was met de 200.000 inwoners, vrijgekomen dwangarbeiders, krijgsgevangenen en de nieuwe bezetters overvol.

De Russische-Joodse schrijver Vasili Grossman (1905-1964) was in die dagen tolk en oorlogscorrespondent van *De Rode Ster* en bezocht Schwerin in het kielzog van het Russische leger.³¹ ‘Verschrikkelijke dingen gebeuren er hier met de Duitse vrouwen. Een hoogopgeleide Duitser, wiens vrouw door soldaten van het Rode Leger is bezocht, probeert met gebaren en in gebroken Russisch aan ons uit te leggen dat zijn vrouw vandaag al tien keer is verkracht. De dame is hierbij aanwezig. (...) Ons wordt bericht over een zogende moeder die in een schuur verkracht werd. Haar verwanten kwamen naar de schuur en vroegen haar belagers haar een moment rust te gunnen, want de hongerige baby was steeds aan het huilen.’ Als eenvoudig correspondent kon Grossman weinig uitrichten tegen de misdaden van zijn landgenoten. De meesten waren stomdronken als ze achter de vrouwen aanzaten. Ook Russische vrouwen en meisjes, vrijgelaten dwangarbeidsters, waren niet veilig. Soldaten schoten hun eigen officieren dood als deze zich tegen roof en verkrachting keerden. Pas na een maand waren ze uitgeraasd.

Schwerin bleef in de jaren 1946-1950 met 90.000 inwoners overbevolkt, maar het ergste leed was geleden. In de stad vestigden de Sovjets een *Militärtribunal* naast het burgerlijke gerechtshof. Dit veroordeelde in hoog tempo duizenden ex-nazi's tot dwangarbeid en soms ter dood en werd pas in 1951 opgeheven. Buiten de stad was een groot kamp waarin duizenden Duitse krijgsgevangenen op hun proces wachtten. Henny, de 38-jarige vrouw van Willi Stöwsand, had met hun kinderen van inmiddels 7 en 3 jaar oud dus een afschuwelijke capitulatie achter de rug, die voor hen zeker geen bevrijding betekende. Zij verkeerde ongetwijfeld in moeilijke en armoedige omstandigheden. Ze verdiende wat geld als schoenmaakster. Stöwsand wist genoeg: naar Schwerin kon hij niet terug.

Het centrale marktplein in de *Altstadt* van Schwerin (foto auteur 2019).

Het proces, november 1948-januari 1949

Pas in 1948 kwam Stöwsand voor de rechter.³² De *Bredasche Courant* deed op 3 november 1948 verslag van de eerste dag van het drukbezochte proces tegen Stöwsand. 'In een versleten uniform van de Duitse Weermacht, ontdaan van alle waardigheidsteken, verscheen gistermorgen Wilhelm Stöwsand, de chef van de *Sicherheitspolizei* in Breda, voor het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch om verantwoording af te leggen van de door hem bedreven misdaden tegen de Nederlandse bevolking in de bezettingstijd. Op zeer onderdanige toon, maar toch ook weer met de zelfverzekerdheid, welke de Duitser eigen is, beantwoordde hij de vele vragen.'³³ De door Stöwsand mishandelde Norbert Buchsbaum had een vergelijkbare ervaring: '(...) [T]oen Leo [Krakauer] en ik getuigden bij zijn proces, herkenden we hem bijna niet. Hij zat er toen vermagerd bij, verloren, verwilderd en bang en [hij] stamelde bedeesd. De eens zo machtige SD-man was veranderd in een geslagen hond.'³⁴

Het proces kreeg een onverwachte wending toen negen van de twaalf opgeroepen getuigen met tegenstrijdige verklaringen kwamen. Ter zitting bleek bovendien dat de centrale leiding van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag, geleid door *Generalkommissar* Hanns Albin Rauter (1895-1949), Stöwsand tijdens de bezetting lankmoedigheid had verweten in het vervolgen van Joden, verzetslieden en onderduikers. Zijn direct leidinggevende Heinrich F.W. Kütke (1897-?), tot zijn ontslag wegens corruptie begin 1944 *Befehlshaber* van de *Außenstelle* van SiPo en SD in 's-Hertogenbosch, verklaarde dat Stöwsand alleen Joden arresteerde indien hem dat specifiek werd opgedragen. In Breda zouden geen razzia's zijn gehouden, zoals die elders wel werden georganiseerd. Dat kan zo zijn, maar ondertussen gaf Stöwsand wel vanaf eind augustus 1942 leiding aan de arrestatie en gedwongen deportatie van de meeste Bredase Joden. *De Volkskrant* kopte op 3 november 1948: 'Zaak Stöwsand voor nader onderzoek opgeschort.'³⁵ De rechtbank oordeelde dat zulks nodig was gelet op de tegenstrijdige verklaringen.

Terug in het interneringskamp in Vught en geëmotioneerd door wat hij de eerste dag van zijn proces had meegemaakt en gehoord, zette Willi Stöwsand zich aan het schrijven. In zijn dossier zit een lange brief van 5 december 1948 aan de *Hochverehrter Herr Generalstaatsanwalt*. In perfect schoonschrift en in het Duits vraagt hij de Procureur-Generaal om begrip en mededogen. Hier volgt een vertaling van de volledige tekst:

Nadat mijn vroegere leidinggevende, *Kriminalrat* Kütke, bij u was en mij vertelde dat u, *Herr Generalstaatsanwalt*, zich nog steeds voor mijn zaak interesseert, ben ik weer wat rustiger geworden. De 40 maanden cel, waarvan 23 in een isolatiecel, hebben mijn zenuwen toch aanzienlijk belast. Ik kan links- en rechtsom proberen te bedenken hoe ik het ook anders had kunnen doen. Steeds weer echter kom ik tot de slotsom dat, mocht ik de dienstopdracht nog eens overdoen, ik nooit beter had kunnen handelen. Daarbij wil ik benadrukken dat ik niet slechts 4 weken maar bijna 4 jaar de *Postenführer* in Breda was. Wat is er niet allemaal op mij afgekomen? Ik heb steeds alles op mijn schouders moeten nemen. Ik moest nu eenmaal mijn plicht als politiemann vervullen. Aan de andere kant heb ik getracht de bevolking zoveel mogelijk ellende te besparen. Ik geloof oprecht, dat u, *Herr Generalstaatsanwalt*, kunt vaststellen dat mij dat gelukt is.

31 Grossman, *Een schrijver in oorlog*.

32 Zie ook Van Oerle, 'Het proces-Stöwsand'.

33 *Bredasche Courant*, 3 november 1948.

34 Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 30.

35 *De Volkskrant*, 3 november 1948.

Wat heb ik dan misdaan dat men gelooft mij te moeten bestraffen? De vrijwillig opgekomen getuigen á décharge, die werkelijk niet pro-Duits zijn ingesteld, hebben verklaard dat ik mijn bevoegdheden ver te buiten ben gegaan, enkel om mensenlevens te sparen. Als ik één voorbeeld mag noemen dan was toch de schilder Luyten uit Breda een 100 procent kandidaat doodstraf. Als ik hem toen had overgedragen aan een Duitse recht-bank, dan had hij in alle gevallen de doodstraf gekregen. Wat heb ik indertijd moeten strijden toen mijn chauffeur Visser werd neergeschoten. Men wilde daarvoor gijzelaars nemen, die dan het ergste te vrezen zouden hebben. Ook in dit geval heb ik ettelijke mensenlevens gespaard. Is dat dan allemaal vergeten? Zo had ik nog veel meer voorbeelden kunnen noemen. Daarom doet het me nu pijn en voel ik me zwaar beledigd wanneer voor het gerecht sommige mensen beweren door mij geslagen te zijn, terwijl ik hen beslist niet heb aangeraakt.

Ik geloof dat ik bij u voldoende vertrouwen bezit om tegen u te mogen zeggen dat de aanklacht tegen mij, in vergelijking met anderen, niet gerechtvaardigd lijkt wanneer ik moet aanzien dat leidende persoonlijkheden uit andere provincies al zijn vrijgelaten, terwijl zij op een veroordeling gerekend hadden. Alstublieft, *Herr Generalstaatsanwalt*, heb begrip voor mijn zorgen.

Sinds oktober 1943 ben ik niet meer in Duitsland geweest. Ik stam uit een Pommers boerengeslacht en houd van mijn vaderlandse streek. In mijn familie is nog nooit iemand veroordeeld. Moet het dan werkelijk zo zijn dat ik veroordeeld word? Hoe zullen mijn kinderen naar mij kijken als ze horen dat ik veroordeeld ben? Daar komt nog bij, dat de Russen mij zonder meelij naar Siberië zullen verbannen wanneer ik als veroordeelde terugkeer.

Ik heb het grootst mogelijke vertrouwen in u en ik ben ervan overtuigd dat u ervoor zult zorgdragen dat ik rechtvaardig zal worden behandeld.

Met oprechte hoogachting, geheel de uwe,
Willi Stöwsand (24281).

De brief vol zelfmedelijden geeft, mede vanwege de opzichtige poging de waarheid naar eigen hand te zetten, een goed beeld van de gemoedstoestand waarin Stöwsand verkeerde. In deze ultieme poging om de aanklager gunstig te stemmen klinkt vooral door hoezeer hij niets anders dan zijn plicht had gedaan, hoe goed hij het allemaal bedoeld had en hoe zwaar en lang het voorarrest van drie jaar en zeven maanden voor hem was geweest. Zoals zoveel nazimisdadigers na de oorlog gaf Stöwsand geen enkele blijk van mededogen of wroeging, laat staan dat hij verontschuldigen maakte aan het adres van zijn slachtoffers. Hiermee past hij in het beeld van nazimisdadigers dat De Mildt schetst op basis van hun egodocumenten: hun onvoorwaardelijke 'Befehl-ist-Befehl-mentaliteit', het gebrek aan empathie met hun slachtoffers en het ontbreken van schuldbesef.³⁶

De tweede zitting vond pas op 11 januari 1949 plaats. De *Provinciale Noord-Brabantsche Courant 'Het Huisgezin'* schreef een dag later onder de kop 'Stöwsand op de weegschaal van het recht' dat gebleken was 'dat hij nog lang de kwaadste niet was'.³⁷ Opvallend was vooral de verklaring van Henri Samuel (1893-1978), tijdens de bezetting voorzitter van de Joodse Raad in Breda:

Samuel gaf een zeer gunstige verklaring over verdachte. Hij zeide van Stöwsand gedaan te hebben gekregen kinderen van gearresteerden in zijn huis op te nemen. Stöwsand was

– aldus getuige – correct in zijn optreden en gaf dikwijls blijk van tegemoetkomendheid. Zo zou hij van een Joods gezin, dat nabij de Franse grens werd aangehouden, de vrouw die zwanger was met haar enigst kind naar haar grootouders in Scheveningen hebben laten terugkeren en alleen de man hebben laten arresteren.

Het *Eindhovens Dagblad* was op 13 januari 1949 aanmerkelijk negatiever: ‘In het West-Brabantsche heeft hij, bekleed met een schier onbepaalde macht en alleen verantwoording schuldig aan Kütke in Den Bosch en Rauter en Himmler, tal van arrestaties verricht en vele weerloze arrestanten geslagen, mishandeld en op Pruisische manier afgebeekt.’

De aanklager eiste acht jaar gevangenisstraf, een gematigde eis vergeleken met andere SS'ers in soortgelijke functies. De aanklacht bevatte drie hoofdpunten: 1. Jodenvervolgving in algemene zin; 2. De mishandeling van de Joodse jongemannen Norbert Buchsbaum en Leo Krakauer; en 3. De mishandeling van zeven met name genoemde arrestanten. Zijn betrokkenheid bij de executies in Westerbork en Norg werden opmerkelijk genoeg buiten de aanklacht gelaten. We gaan hierna de drie aanklachten één voor één na.

Stöwsand en de Jodenvervolgving in Breda

In zijn rechtbankdossier zit een uitvoerig rapport van eind 1947 met talrijke bijlagen over de Jodenvervolgving in de regio's Breda en Eindhoven. De opsteller, wachtmeester van de Rijkspolitie Willem J.J. Evertse (1918-?), verantwoordelijk voor 5 van de minstens 25 verhoren waaraan Stöwsand tussen 1945 en 1948 werd onderworpen, kreeg ruim de gelegenheid zijn rapport toe te lichten. Het laat zien dat er onder verantwoordelijkheid van Willi Stöwsand in West-Brabant tussen oktober 1942 en juli 1943 46 Joden, meestal onderduikers, werden gearresteerd en weggevoerd. Van hen kwamen er 21 uit Breda; de anderen kwamen uit bijvoorbeeld Amsterdam en zaten in West-Brabant ondergedoken. Sommigen werden gearresteerd bij pogingen het land te ontvluchten in de richting van Spanje of Zwitserland. Mensensmokkelaars verdienden daar dik aan en sommigen van hen pleegden verraad.

Stöwsand werd op 17 en 18 november 1947 nauwkeurig verhoord waarbij geval voor geval werd behandeld. Hij stelde al zijn opdrachten gekregen te hebben van Heinrich Kütke, leider van de *SiPo Außenstelle*'s-Hertogenbosch, die dit tijdens het proces bevestigde. Op zijn beurt kreeg Kütke zijn opdrachten van Rauter uit Den Haag, dan wel van de *Befehlshaber Sicherheitspolizei* Dr. Wilhelm Harster (1904-1991). In mei 1943 was het Kütke die tijdens een dienstbespreking aan Stöwsand meedeelde dat het de opdracht was om Nederland en dus ook Breda volledig *Judenfrei* te maken.

Stöwsand baseerde zijn opsporingsbeleid vooral op anonieme brieven en ander verraad door Nederlanders. In een van de verhoren merkte hij op van veel meer verraad weet te hebben dan waarover de naoorlogse recherche hem bevroeg. De zogenoemde halfjoden liet hij gaan. Zij en de gemengd gehuwden moesten zich wel iedere drie tot vier maanden melden. Evertse vroeg tijdens zijn laatste verhoor, op 9 september 1948, ook naar Stöwsands eigen opvattingen. Evertse noteerde die:

36 De Mildt, "Nur ganz leise klopft mein Herz ...", 176-180.

37 *Provinciale Noord-Brabantsche Courant* 'Het Huisgezin' 12 januari 1949.

Ik wist dat de Joden die gearresteerd waren, naar een kamp moesten worden overgebracht en dat deze naar Duitsland werden getransporteerd. Toen in 1937 de Duitse Joden waren gevangengenomen, had ik de overtuiging, zoals zoveel Duitsers, dat deze in kampen werden gevangengehouden en in het oosten van Duitsland een stuk land zouden krijgen. Zo dacht ik ook over de Joden die zich in mei 1943 in Nederland moesten melden. Pas eind 1944-1945 hoorde ik voor het eerst dat de Joden in een concentratiekamp (...) waren opgesloten.

Van het Verdrag van Genève uit 1929 over de behandeling van krijgsgevangenen zei hij niks te weten.

Ik zie nu in dat ik op dat punt strafbare handelingen heb gepleegd, nu ik van dat verdrag hoor. De Jodenkwestie heeft mij altijd zeer tegen de borst gestoten. We hebben meermaalen gezegd onder elkaar, wat hebben de Duitsers nu te maken met Joden in Nederland? (...) Een Jood kon er toch niets aan doen dat hij Jood is, evenmin als een protestant protestant en een katholiek katholiek is. Ik geef toe dat ik mijn medewerking heb gegeven aan onjuiste maatregelen. (...) Ik voelde het namelijk als mijn plicht dit te doen, daar ik als politiemann een verklaring had getekend tijdens mijn dienst bevattende onder andere nauwgezette gehoorzaamheid aan al mijn superieuren en het maken van verordeningen en wetten naar mijn beste kunnen. (...) Ik wil mij niet onttrekken, als zou ik niet geweten hebben van verschillende arrestaties (...).

Willi Stöwsand onderscheidde zich hiermee van andere Duitse SS'ers, die voornamelijk zwegen tijdens hun verhoren. Stöwsand gaf gedetailleerd antwoord. Hij bekende schuld en tot op zekere hoogte spijt. Maar gelet op wat hij in de jaren 1933-1940 in Duitsland had meegemaakt, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij geloofd kan hebben in een humane behandeling van de Joden die hij naar Westerbork stuurde.

Er zijn tijdens de oorlog in Breda minstens 96 Joden gearresteerd en gedeporteerd.³⁸ Het verschil met het eerdergenoemde aantal van 46 Joden die onder verantwoordelijkheid van Stöwsand waren gearresteerd, schuilt in het feit dat ook de *Ordnungspolizei*, de 'gewone' lokale politie, naar hun uniform ook wel *Grüne Polizei* genoemd, en zo nu en dan zelfs Gestapo-eenheden van buiten West-Brabant actief waren in de vervolging en het oppakken van (Joodse) onderduikers. De gemeentepolitie van Breda werkte over het algemeen mee.³⁹ In 1940 werden 11 van de totaal 102 leden van de Bredase gemeentepolitie lid van de NSB. Dit zorgde voor een onveilige werkomgeving voor de overige politiemedewerkers.

Stöwsand was wel direct betrokken bij de mishandeling van de neven Norbert Buchsbaum (1925-1998) en Leo Krakauer (1916-2000) en hun oom Michael (Micha) Buchsbaum (1907-1945). Zij werden in juli 1942 bij een poging de grens met België over te steken gearresteerd na verraad door een Bredase NSB'er.⁴⁰ Ze werden verhoord op de KMA, waar Stöwsand kantoor hield met zijn SiPo-collega Albert Rösener en een aantal Nederlandse collaborerende politiemannen. Bij dat verhoor werd geschopt en geslagen. Norbert Buchsbaum schreef na de oorlog over zijn gewelddadige confrontatie met Stöwsand (die hij Stövesandt noemt):

Het was een brutoot, maar niet erg snigger. (...) Eigenlijk was het een idioot. (...) Stövesandt zat achter zijn bureau met een glimmend rond gezicht, als een opgeblazen rode ballon. Blond, kort geknipt haar, blauwe ogen: het prototype van de Ariër.⁴¹

Stöwsand kon of wilde zich het voorval na de oorlog niet meer herinneren. Norbert Buchsbaum en Leo Krakauer overleefden Auschwitz en legden tijdens het proces een getuigenverklaring af. Michael Buchsbaum werd in Auschwitz vermoord. Tijdens het proces betuigde Stöwsand zijn spijt voor het feit dat hij hen op transport naar Westerbork had laten zetten.

Henri Samuel, de voorman van de Joodse Raad in Breda, zat met zijn familie ondergedoken in Teteringen en werd in juli 1943 verraden door de Bredase NSB'er en groenteboer Cornelis van der Genugten (1890-1963), hoewel deze zelf gehuwd was met een Joodse vrouw. 'Ik kan het niet hebben dat die mijnheer hier blijft en de andere joden weg moeten', gaf deze verrader op als argument. Van Samuel zelf, opgeroepen als getuige á décharge, zijn geen verwijten aan het adres van Stöwsand opgetekend. Al deze gearresteerde Joodse onderduikers werden doorgestuurd naar Vught en vandaar naar Westerbork. Doordat de leden van het gezin Samuel tewerkgesteld werden in het Philips-Kommando in Vught, wisten zij de oorlog te overleven.⁴²

De mishandelingen door Stöwsand tijdens de April-meistaking van 1943

De aanklacht vanwege de mishandeling van gevangenen vloeide voort uit de aangifte tegen Stöwsand die verscheidene mensen deden na een oproep in de kranten eind 1945. Zeven van deze aangiften wegens mishandeling belandden in de dagvaarding. De meeste hebben betrekking op arrestaties die Stöwsand en zijn mannen in Breda en West-Brabant verrichtten in de periode tussen 30 april en 3 mei 1943 om de landelijke stakingsgolf te breken. Deze stakingen waren het gevolg van het Duitse besluit eind april 1943 dat alle Nederlandse militairen die na de strijd in mei 1940 krijgsgevangen waren gemaakt, zich opnieuw moesten melden voor krijgsgevangenschap en tewerkstelling in Duitsland om de oorlogsindustrie te voorzien van verse arbeidskrachten.⁴³

Stöwsand verhoorde de meeste van de vele tientallen aan hem voorgeleide arrestanten kort en oppervlakkig, waarschuwde dat hij verstoring van rust en orde niet tolereerde en zond hen vervolgens heen. In één geval was hij echt boos geworden. De stakingen gingen op het platteland gepaard met het verhinderen van melktoevoer naar zuivelfabrieken. Toen dit op 5 mei in Wagenberg tot een opstootje leidde, greep Stöwsand in. Hij arresteerde de amokmakers, van wie één jongeman, Jan van der Reyt, zijn bevel negeerde en probeerde te vluchten. Stöwsand accepteerde dat niet en sloeg erop los. In de rechtszitting gaf hij toe de jongen geslagen te hebben en voor straf een half jaar naar de *Arbeitseinsatz* gestuurd te hebben. De beschuldiging van een andere arrestant die door Willi Stöwsand bewusteloos zou zijn geslagen, hield geen stand nadat een huisarts verklaarde die man, die een shock had opgelopen, op verzoek van Stöwsand te hebben behandeld en te hebben meegenomen naar het Sint-Ignatiusziekenhuis voor onderzoek door een zenuwarts. De artsen zagen geen enkel spoor van mishandeling. Na twee weken was de patiënt hersteld en kwam hij de huisarts bedanken.

38 Lossez e.a., 'De Bredase joden en de Holocaust'.

39 De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 253

40 Glaudemans, 'De families Buchsbaum en Krakauer'.

41 Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 29-30 (met dank aan Corien Glaudemans).

42 Schapendonk, 'Tegen wil en dank'.

43 Bakker, 'J.E.A. van de Poel en de april-mei stakingen van 1943 in Breda'; Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld*.

Café Parkzicht in oktober 2020. Op de voorgrond de Duitse tank die door de Poolse bevrijders geschonken is aan de stad Breda. Foto G. van Pelt. Stadsarchief Breda, Breda Beeldcollectie, id. 20203611.

Een bijzonder geval betrof caféhouder Gerard A. Janssen (1902-1981) van Café Parkzicht aan het Wilhelminapark in Breda (nu Paul Windhausenweg 1, tegenover de Duitse tank die daar meteen na de oorlog werd geplaatst). Janssen had in mei 1943 twee hem bekende Bredase SS'ers, van wie er een met afgevroren benen was teruggekeerd van het Oostfront, als klant geweigerd. De twee deden aangifte. Stöwsand verhoorde de kroegbaas en raadpleegde Kütthe. Vervolgens liet hij het café voor drie maanden sluiten en de drankvoorraad in beslag nemen en overdragen aan de *Ortskommandatur* om er de Duitse soldaten mee te plezieren. Hij weigerde de caféhouder naar Kamp Vught te sturen, iets waarop zijn medewerkers aandrongen; Visser bevestigde dat. Bovendien betaalde hij hem voor de drank. Toen Janssen na de oorlog nader gehoord werd naar aanleiding van zijn aangifte, gaf hij toe misschien niet door Stöwsand mishandeld te zijn en ook dat hij betaald was, maar naar zijn mening te weinig. Hiermee verviel alsnog één van de zeven beschuldigingen uit de aanklacht.

De burgemeester van Klundert, Geert Draijer (1891-1967), verklaarde ten gunste van Stöwsand. Draijer werd eind mei 1944 gearresteerd wegens het niet uitvoeren van een bevel om op het grondgebied van zijn gemeente palen te laten slaan tegen mogelijke geallieerde luchtlandingen. Stöwsand verhoorde hem kort en liet hem weer vrij. De NSB'er Van der Genugten, dezelfde die het echtpaar Samuel verraadde, liet de plaatselijke schilder Luyten in een val lopen door hem te verleiden tot de verkoop van een oud pistool. Stöwsand verhoorde de man, zag dat het pistool defect was en liet hem vrij. Het rechtbankdossier zit vol met dergelijke ontlastende verklaringen van getuigen á décharge, die zich gemeld hadden na een oproep in de kranten.

Buiten dagvaarding en vonnis

Een bekende oorlogsmisdaad uit de bezettingstijd van Breda is de *Silbertanne*-moord op apotheker Fritz H.E. Bicknese (1888-1944) op 14 juli 1944. In het dossier van Willi Stöwsand is daarover het nodige te vinden. Bicknese stond met verschillende andere Bredase notabelen sinds voorjaar 1941 op een lijst met potentiële gijzelaars, te gebruiken in geval de Haagse leiding van de SS represailles wenste. Stöwsand had die lijst in opdracht van Kütthe opgesteld nadat hij een select gezelschap van Bredase Rijksduitsers, onder wie zijn vriend Bültena, en enkele fanatieke Nederlandse nationaalsocialisten had gevraagd om namen. De meest beruchte Nederlandse nazi en antisemiet in Breda was de verfkwestenfabrikant Jos (Joseph P.G.) Driessen (1892-1945). Die droeg Bicknese aan voor plaatsing op de lijst.

Het verzet pleegde op 6 juli 1944 een aanslag op Driessen, waarbij deze afdelingscommandant van de Landwacht zwaar gewond raakte. De aanslag leidde in Landwachtkringen tot het verzoek aan Den Haag om represailles. Op de *Außenstelle* in 's-Hertogenbosch werd de lijst uit 1941 erbij gepakt en werden drie namen geselecteerd, waarvan twee door Driessen zelf waren aangedragen. Er zou opdracht gegeven worden aan het zogeheten Commando-Feldmeijer voor een *Silbertanne*-moord op één van deze drie mensen. Voor deze represaillemoorden leverde een commando bestaande uit gewezen Nederlandse Oostfrontstrijders en leden van de *Waffen-SS* moord op bestelling, zonder dat hieraan een rechtszaak te pas kwam. Toen Stöwsand hiervan hoorde, protesteerde hij. 'Ik zeide toen nog: waarvoor is dat nu nodig, kan dat niet zonder schieten en dan voor Driessen, waarvan ook wij in Breda zoveel last hebben gehad.' Maar uiteindelijk durfde hij er zich niet tegen te verzetten, en dus '(...) erken ik dat ik eraan heb medegewerkt en dus medeplichtig ben dat apotheker Bicknese te Breda met voorbedachten rade van het leven is beroofd'.

Bicknese had het ongeluk thuis te zijn toen het moordcommando op bezoek kwam, in tegenstelling tot de andere twee mannen op de dodenlijst. Eén van de twee, de huisarts Andreas J.M. Blomjous (1903-1985), werd de volgende dag alsnog gearresteerd op de valse beschuldiging van pilotenhulp. Stöwsand verhoorde hem kort en plichtmatig en liet hem vrij. Blomjous dook daarna tot de bevrijding onder. De moord op Bicknese heeft de dagvaarding van Willi Stöwsand niet gehaald: blijkbaar vond de aanklager dat voldoende duidelijk was dat Stöwsand niet de hoofdschuldige was. Voor de *Silbertanne*-actie waarbij apotheker Bicknese werd vermoord, werd niet hij maar zijn baas Harders van de *Außenstelle* 's-Hertogenbosch verantwoordelijk gehouden. Die kreeg voor deze en andere misdaden een gevangenisstraf van zeven jaar. Dat Stöwsand moeite had met het Commando-Feldmeijer blijkt ook uit een opmerkelijke brief van een gedetineerde Oostfrontstrijder aan de aanklager uit 1949. Hij schreef in Groningen gearresteerd te zijn toen hij weigerde toe te treden tot het moordcommando van Operatie *Silbertanne*. Hij werd op het Scholtenhuis verhoord door Stöwsand. 'Nadat ik Stöwsand mijn redenen had uiteengezet, waarom ik niets meer van Feldmeijers mij walgende bende en onverantwoordelijke orders moest hebben (...), uitte Stöwsand zich in niet malse termen over de onwaardige wijze van optreden van verschillende Nederlanders en Duitsers in deze affaire.' Stöwsand stond hem daarna bij in de procedure voor het *Feldgericht* en een doodvonnis werd voorkomen.

In het dossier zit ook het opmerkelijke verhaal van een boerenjongen uit Dinteloord die in het najaar van 1943 door een Duitse soldaat valselijk beschuldigd werd van homoseksuele toenadering in een bioscoop in Roosendaal.⁴⁴ Terwijl hij vastzat in Breda, chanteer-

44 Brants, 'Was de antihomoseksuele Duitse regelgeving een lege huls?.'

de een Nederlandse SS'er uit een Dinteloords NSB-gezin zijn ouders. Stöwsand liet de jongen vrij, arresteerde de afperser en stuurde hem naar Kamp Amersfoort. De afperser keerde na de oorlog niet terug uit Duitse gevangenschap. Daarom deed zijn broer aangifte tegen Stöwsand, die hij verantwoordelijk hield, maar hij moest al snel de afpersing erkennen. Ook deze aangifte haalde de dagvaarding niet, wellicht mede omdat die uit NSB-hoek kwam.

In zijn slotwoord aan het einde van het proces hield Willi Stöwsand vol dat hij zijn werk naar behoren had gedaan en geen *Kriegsverbrecher* was. Het blijft opmerkelijk dat oorlogsmisdaden als zijn betrokkenheid bij de executie van zeventien gevangenen in Westerbork in oktober 1944 en de deelname aan het fusilleren van acht verzetslieden in Norg in april 1945 de dagvaarding niet gehaald hebben, hoewel de hierover vanuit Groningen aangeleverde documenten wel in zijn dossier zijn opgenomen.

Vonnis

In zijn vonnis van 25 januari 1949 legde het Bijzonder Gerechtshof een gevangenisstraf op van vijf jaar, met aftrek van voorarrest.⁴⁵ Het Hof meende dat de schuld van Stöwsand 'wettig en overtuigend' bewezen was. Men had een bijzondere overweging voor deze lage straf. Willi Stöwsand had toegegeven meegewerkt te hebben aan de Jodenvervolging, maar vast stond dat hij dat deed 'ingevolge bevelen van hogerhand', wat hem overigens niet ontsloeg van schuld. Het Hof verwees ook naar de getuigenverklaringen over door hem tegen arrestanten begane mishandelingen. 'Overwegende anderzijds, dat ter terechtzitting is komen vast te staan, dat verdachte bij zijn deelneming aan de jodenvervolgingen ene matiging had betracht, dien men bij de meeste zijner soortgenoten niet aantreft, blijkende zulks onder meer uit het feit, dat hij meerdere gevangen genomen Joodse personen heeft vrijgelaten op gronden van menselijkheid.' De waarnemend griffier van het gerechtshof werd naar het interneringskamp Crailoo bij Laren gestuurd, om hier op 26 januari 1949 het volledige vonnis van negen kantjes aan Willi Stöwsand voor te lezen.

De opgelegde straf van vijf jaar minus de bijna vier dat hij al vastzat, betekende dat zijn gevangenschap al in juni 1950 ten einde zou komen. Al drie maanden na het vonnis kreeg Stöwsand in het kader van het gratiebeleid bij Koninklijk Besluit één jaar strafvermindering, zodat hij op 1 juni 1949 vrij man was. Op 16 juni 1949 werd hij uitgezet naar Duitsland. Ter vergelijking: vijf andere SD'ers die op 31 mei 1945 samen met hem in Groningen waren vastgezet, Nederlanders en Duitsers, werden in 1949 ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Zijn collega in Breda, Gestapo-man Albert Rösener, werd door een Brits militair gerechtshof wegens medeplichtigheid aan de moord op een Britse piloot ter dood veroordeeld en al in 1947 geëxecuteerd. Jan Visser, de Nederlandse tolk en chauffeur van Stöwsand, hoorde voor een reeks zware mishandelingen de doodstraf eisen en kreeg in januari 1948 levenslang.

Rösener en Stöwsand hadden elkaar sinds augustus 1944 niet meer gezien of gesproken en zaten na de oorlog in verschillende gevangenissen. Ze konden hun naoorlogse verklaringen dus niet op elkaar afstemmen. Jan Visser kwam Stöwsand zowel in Groningen als na de oorlog wel tegen. Hij was getuige bij diens proces. Visser noemde in een van zijn verhoren Stöwsand 'toch vooral een echte politieman'. Rösener bepaalde zich in zijn verhoren voornamelijk tot zwijgen en het niet beantwoorden van vragen.

Het vonnis was één van de laatste daden van het Bijzonder Gerechtshof. Bij Koninklijk Besluit van 2 december 1948 werd het per 1 februari 1949 opgeheven. De taken werden

overgeheveld naar 'bijzondere stafkamers' bij de arrondissementsrechtbanken van 's-Hertogenbosch, Roermond, Maastricht en Breda. De bulk van het werk zat erop.

Terug in Duitsland, 1949-1972

Op 22 februari 1949 werd in het kamp Crailoo, waar hij tijdens en na zijn veroordeling was ingesloten, een persoonsbeschrijving van Stöwsand gemaakt met een psychologische stand van zaken:

Zijn nerveusiteit is vrijwel verdwenen, zegt hij. Hij werkt thans bij Geesink (carrosseriebouw) als bankwerker. Hij maakt een vrij gunstige indruk en wil graag werken. (...) De meest geëigende strafinrichting voor hem is de R.W.I. Esserheem.

Daar kon hij tewerkgesteld worden in de metaalbewerking. De politiemann Stöwsand keerde zodoende terug naar zijn oude beroep van slotenmaker. De firma Geesink in Weesp produceerde in de jaren veertig brandweer- en vuilniswagens.

Op 24 maart 1949 sloot Kamp Crailoo. Stöwsand kwam een maand eerder terecht in de gevangenis in Esserheem in Norg, die nog altijd bestaat als onderdeel van het Veenhuizencomplex. Stöwsand heeft er maar drie maanden gezeten: eind mei 1949 werd hij overgeplaatst naar het Oranjehotel in Scheveningen, waar de omstandigheden in vergelijking met 1945 sterk verbeterd waren. Op 16 juni 1949 werd hij als ongewenste vreemdeling de grens overgezet.

De Penitentiare Inrichting Esserheem in Norg in 2015. Foto Baykdevries - Own work, CC BY-SA 4.0, via Wikimedia.

45 NL-AsdNIOD, Archief 248-1650, Dossier - Stöwsand, Wilhelm, Sententie van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch in de zaak tegen Stöwsand, 26 januari 1949.

Vermoedelijk keerde Stöwsand terug naar het hem vertrouwde Lübeck, pal aan de grens met de DDR, in de door de Britten bestuurde zone van West-Duitsland. Vanaf 1947 waren de Britten ertoe overgegaan om in hun zone weer een Duitse *Kriminalpolizei* in te stellen. De denazificatie van de politie werd stopgezet, omdat er bijna geen ervaren politieagent te vinden was die geen NSDAP-lid of SS'er was geweest. Vaak werden oud-SS'ers, met name de – ten onrechte – als professioneel en niet ideologisch gedreven bekend staande Kripo-mannen, na een oppervlakkige screening in dienst genomen.⁴⁶ Mogelijk kwam ook Stöwsand zo weer aan de bak. Als *Heimkehrer* kreeg hij 900 DM als *Kriegsgefangenenentschädigung* ter compensatie van zijn zogenaamde krijgsgevangenschap in Nederland. De regering van de Bondsrepubliek, die in mei 1949 werd opgericht, erkende de geallieerde vonnissen niet, maar sprak van *Kriegsverurteilten*, 'oorlogsveroordeelden'. Het invloedrijke *Verband der Heimkehrer* beweerde dat veel Duitse SS'ers in Nederland veroordeeld waren door twijfelachtige rechtspraak. In Schwerin zou van dit alles geen sprake zijn geweest, niet onder het Sovjetbestuur en evenmin onder de in oktober 1949 opgerichte DDR.

Uit het archief van het *Einwohnermeldeamt* van Timmendorfer Strand weten we dat Stöwsands vrouw en kinderen op 7 mei 1951 geregistreerd werden als nieuwe inwoners van deze kleine badplaats en *Seekurort* met negenduizend inwoners, 10 kilometer ten noorden van Lübeck, in West-Duitsland. Hoe ze daar kwamen, is niet bekend. Al vanaf augustus 1950 kende de DDR een *Notausnahmegesetz*, waarbij voor een vertrek naar West-Duitsland toestemming van de autoriteiten vereist was. Vanaf januari 1951 werd vertrek zonder de vereiste toestemming strafbaar. Het duurde nog tot 1952 voordat de grens tussen de Bondsrepubliek en de DDR volledig afgesloten en van mijnevelen voorzien werd. Tevoren vond een uittocht plaats met alle mogelijke vervoersmiddelen, ook over zee. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het gezin Stöwsand in Timmendorfer Strand herenigd werd.⁴⁷ Een inschrijving van Willi Stöwsand in de burgerlijke stand van Timmendorfer Strand is echter niet gevonden. Wel weten we dat Willi Stöwsand nog in 1965 als politierechercheur actief was in Lübeck.⁴⁸ Hij woonde toen in Bad Schwartau, een buurgemeente van Lübeck.

Anders dan in de DDR konden voormalige SiPo-medewerkers in de Bondsrepubliek aanspraak maken op hun tijdens de oorlog opgebouwde pensioenrechten, maar Stöwsand heeft zijn pensioen niet gehaald. Hij stierf op 19 juni 1972 in Hamburg-Bergedorf, 64 jaar oud. Hoe hij hier terecht kwam, is onbekend. Het *Sterberegister* vermeldt geen beroep, familieomstandigheden of doodsoorzaak.⁴⁹

De naam van Willi Stöwsand kwam in 2010 nog eens naar boven toen in Aken het proces gevoerd werd tegen de toen 88-jarige oorlogsmisdadiger Heinrich Boere (1921-2013). Deze was in oktober 1949 door het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam bij verstek ter dood veroordeeld voor drie moorden die hij in opdracht van SS-leider Hanns Rauter gepleegd had. Het ging onder meer om zijn aandeel in de *Silbertanne*-moord die hij met twee anderen uitvoerde op de Bredase apotheker Fritz Bicknese. Stöwsands getuigenverklaring hierover uit 1948 werd in 2010 bij de stukken gevoegd. Boere werd uiteindelijk tot levenslang veroordeeld en stierf in gevangenschap in 2013.

Samengevat

Willi Stöwsand was het type nazi van wie er in de jaren 1933 tot 1945 miljoenen waren. Ze werden lid van de partij uit welbegrepen eigenbelang. Hij was een gelovig man, evangelisch-luthers in het katholieke Breda, gehecht aan zijn familie en zijn streek van herkomst. Hij deed zich niet gelden als een fanatieke antisemiet en Jodenjager, maar was wel sinds 1937 lid van de NSDAP en kandidaat-lid van de SS. Zoals velen was hij stap voor stap gaan geloven in de kracht en ambities van de *Führerstaat*.⁵⁰ Hij opereerde niet sadistisch, maar was wel betrokken bij oorlogsmisdaden en dus allesbehalve een held. Ook manifesteerde hij zich als een opportunist die zich na de oorlog probeerde vrij te pleiten met een halfhartig verhaal dat hij als Kripo-man vooral op boeven en dieven joeg en dat de vervolging van Joden niet zijn werk was, maar dat van zijn Gestapo-collega in de kamer naast hem. Rösener zei hierover in een verhoor op 2 januari 1947:

In Breda werkte ik, evenals Stöwsand, alle voorkomende zaken af. Indien Stöwsand beweert dat ik de politieke zaken afwerkte en hij de criminele zaken, dan heeft hij een verkeerde voorstelling van zaken gegeven. De criminele zaken werden in hoofdzaak afgewerkt door de Nederlandsche politie. Alle *kriminal-polizeiliche* aangelegenheden dienden tot het handhaven der orde en rust in het bezette gebied en werden in den kring Breda en omgeving door Stöwsand en mij afgewerkt.

Afgaande op de processtukken in de CABR-dossiers van onder anderen Stöwsand, Rösener en Visser lag de waarheid in het midden. In de woorden van sommige getuigen in zijn proces was Stöwsand 'de kwaadste niet'. Anderen, zoals Krakauer en Buchsbaum, waren een andere mening toegedaan en spraken over zijn wreedheid. Hij maakte soms gebruik van de speelruimte die hij had om barmhartig te zijn en uit overwegingen van rechtvaardigheid onschuldigen vrij te laten. Ook al probeerde hij weg te blijven uit de martelkamers en bij executies, dat lukte niet altijd. Hij was er trots op dat in zijn Breda geen razzia's hadden plaatsgevonden, maar had wel degelijk actief bijgedragen aan het *Judenfrei* maken van Breda. Hij was een 'gewone', matig ijverige en autoriteitsgevoelige Duitse politieagent, gevormd in de jaren dertig, met een hekel aan onruststokers zoals demonstranten, stakers en fanatieke NSB'ers, en streng als zijn orde verstoord werd.

Mogelijk stelde zijn positie in Breda hem in staat zich te ontwikkelen van een gezagsgetrouwe nationaalsocialist naar een leidinggevende politiemann, zich bewust van de smalle marges waarbinnen hij zijn rechtvaardigheidsgevoel kon laten gelden en zijn geweten sussen. De contacten met de Joodse Raad, in de persoon van voorzitter Henri Samuel, maar ook met de Brabanders die hij moest verhoren, versus de contacten met collaborateurs en op geldelijk voordeel beluste verraders, kunnen hem hierbij hebben geholpen. Na de oorlog wilde hij, door schade en schande wijzer en onafhankelijker geworden, wellicht gezien worden als iemand die 'niet de kwaadste' was, maar hem vielen wel degelijk actieve betrokkenheid bij de Jodenvervolging in Breda en West-Brabant en de mishandeling van arrestanten te verwijten, wat hij zelf ook toegaf.

46 Schwelling, *Heimkehr-Erinnerung-Integration*, 49-58; Hölzl, 'Legenden mit Langzeitwirkung'.

47 Informatie *Standesamt* Gemeinde Timmendorfer Strand.

48 *Adreßbuch der Hansestadt Lübeck und benachbarter Gemeinden 1965: Stöwsand, Willi, Kriminalbeamter*.

49 Hamburg, *Staatsarchiv, Generalregister Sterbefälle 1972-1977*.

50 Frei, *De Führerstaat*.

Proberen wij tot slot Stöwsands levensverhaal te vergelijken met dat van die andere Willi, Willi Lages (1901-1971).⁵¹ Lages was maar zes jaar ouder dan Stöwsand en ook opgeleid tot politiemann. Hij werd al in 1933 lid van de NSDAP en niet veel later van de SS. In Nederland werd hij hoofd van de *Sicherheitsdienst* in Amsterdam en was zodoende in grote mate verantwoordelijk voor de *Jüdische Auswanderung*. Hij was wel een fanatieke antisemit en Jodenjager, niet wars van marteling en moord, en direct betrokken bij Operatie *Silbertanne*. Hij was verantwoordelijk voor het wegvoeren van 75.000 joodse mensen en voor de moord op 450 verzetslieden. Lages werd in september 1949 ter dood veroordeeld voor zijn talrijke misdaden en in de jaren daarna, na de gratiëring door koningin Juliana, een van de Vier van Breda, van wie er na Lages' vrijlating in 1966 drie overbleven in de Bredase Koepelgevangenis.

Was Stöwsand dan minder 'fout' dan Lages? We stuiten hier op het dilemma van de biograaf die enige empathie aan de dag wil leggen en van de historicus die geen juridische maatstaven aanlegt: de afweging tussen meer en minder belastende feiten en daden, tussen schuldig en onschuldig, is een juridische afweging en voorbehouden aan de rechter. Evident is dat Stöwsand een nazi was en zich schuldig maakte aan misdaden. Hiervoor werd hij terecht gestraft en dat kan niet van iedereen gezegd worden. Het feit dat de rechter pas in 1949 oordeelde over Stöwsand, heeft zeker geschied in de strafmaat: was hij al in 1946 of 1947 veroordeeld, dan was zijn straf hoger uitgevallen. Mettertijd werden de vonnissen namelijk steeds milder. Ook al behoorde hij misschien niet tot de ergste daders, als SS'er en hoofd van de *SiPo* was Willi Stöwsand een gevreesde representant van de bezetter.

In dit artikel probeerden we te verhelderen hoe Stöwsands beslissingen om wel en niet te vervolgen, te straffen en zelfs te executeren bepaald werden door eigen afwegingen, beroepsmatige overtuiging, de context van tijd en plaats, en de groepsdruk die hij mogelijk ervoer. Tijdens een verhoor in januari 1946 zei hij: 'Ik ben steeds politiemann gebleven en ik heb mijn zaken objectief behandeld.' Zo oordeelde ook Nijenhuis, tijdens de oorlog directeur van de Bredase gevangenis: 'Stöwsand was wel een politiemann. Eénmaal heb ik gezien dat hij een gevangene een klap in het gezicht heeft gegeven.'⁵²

In september 1948 deed Stöwsand een poging tot zelfreflectie:

Ik ben geen vrijwillig lid geweest van de N.S.D.A.P. (...) Ook nu ik de verschillende problemen in deze wereld bekijk en bestudeer, kan ik slechts met afschuw over het nationaal-socialisme spreken en mijn mening is thans, dat de democratie de juiste regeringsmethode is, waarin de vrijheid der mensen het meest spreekt. Ik ben thans ook tegen ieder dictatuurstelsel.

Ja, 'thans': een late bekeerling? Of deed hij hier een sociaal wenselijke uitspraak? Werd hij lid van de NSDAP om in de eerste plaats zijn loopbaan als politiemann te kunnen voortzetten of deed hij dit mede uit overtuiging? Het blijft gissen naar wat deze nazi en andere nazi's ten diepste dreef. Bestaat er wel iemand als de *anständige SS-Mann* Willi Stöwsand?

Afkortingen

CABR:	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
KMA:	Koninklijke Militaire Academie
NBI:	Nederlands Beheersinstituut
NL-AsdNIOD:	Amsterdam, NIOD
NL-HaNA:	Den Haag, Nationaal Archief
POD:	Politieke Opsporingsdienst
PRA:	Politieke Recherche Afdeling
SA:	<i>Sturmabteilung</i>
SD:	<i>Sicherheitsdienst</i>
SiPo:	<i>Sicherheitspolizei</i>
SS:	<i>Schutzstaffel</i>

Bronnen

Berlijn, Bundesarchiv

Archiv Rasse- und Siedlungshauptamt-SS, inv.nr. R 9361-III/201372 (dossier Willi Stöwsand).
BArch 9361-IX KARTEI / 43270979, NSDAP Gaukartei, Partijkaart Willi Stöwsand.

Greifswald, Stadtarchiv, Standesamt.

Hamburg, Staatsarchiv, Generalregister Sterbefälle 1972-1977.

NL-AsdNIOD

- Knipselcollectie personen, KB 1-6591, Stöwsand, Wilhelm.
- Archief 248-1650, Dossier - Stöwsand, Wilhelm, Sententie van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch in de zaak tegen Stöwsand, 26 januari 1949.
- Archief 911, POD, inv.nr. 67: Processen-verbaal van de Afdeling Opsporing Oorlogsmisdadigers 's-Hertogenbosch tegen H.F.W. Kütke, H.E. Harders en W. Stöwsand inzake misdrijven en de gang van zaken binnen de *Sicherheitsdienst* en de *Sicherheitspolizei*, 1947.

NL-HaNA

Toegang 2.09.16.02, NBI: beheersdossier 52344.

Toegang 2.09.09, CABR

- inv.nr. 72901 (Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch): Dossier Jan Visser.
- inv.nrs. 73474 (Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch), 87843 (PRA Breda) en 91922 (POD Groningen): Dossiers Willi Stöwsand.
- inv.nr. 87540 (PRA Breda): Dossier Albert E.E. Rösener
- inv.nr. 111082, nr. 8416 (PRA Breda): Dossier Johann Rudolf Bültena

Schwerin, Landeshauptarchiv.

- inv.nr. 05.12.03.01, *Archiv Mecklenburg-Schwerinsches Ministerium des Innern*, 22250/434.

Schwerin, Stadtarchiv, Standesamt.

51 Van der Zee, *Willi Lages*.

52 Zie noot 4: Proces-verbaal van een verhoor op 28 november 1945 (POD Groningen).

Literatuur

- Ambachtsheer, H.F., *'Ter zake politiek'. De Centrale Be- waarplaats voor Politieke Gevangenen te Scheveningen 1945-1950* (Den Haag 2024) op www.oranjehotel.org/images/files/Ter%20zake%20po- litiek%20Henk%20Ambachtsheer%202024.pdf.
- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (New York 1963).
- Bader, Jan, *Kroniek van 'n vervolging. Joden in Breda, Oos- terhout en omstreken* (Soesterberg 2018).
- Bakker, Joop, 'De Tweede Wereldoorlog en Breda. Ge- schiedschrijving en beeldvorming', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring 'De Oranjeboom'* 54 (2001) 338-378.
- Bakker, Joop, 'J.E.A. van de Poel en de april-mei stakin- gen van 1943 in Breda', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring 'De Oranjeboom'* 56 (2003) 135-164.
- Bakker, Joop, 'Het verzet in de regio Breda nader beke- ken', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring 'De Oranjeboom'* 76 (2023) 197-215.
- Benda-Beckmann, Bas von, *Het Oranjehotel. Een Duitse gevangenis in Scheveningen* (Amsterdam 2019).
- Benda-Beckmann, Bas von, *Het kleedje voor Hitler. Een fam- iliegeschiedenis* (Amsterdam 2024).
- Bird, Stephanie, Mary Fulbrook, Stefanie Rauch & Bas- tiaan Willems, 'Introduction. "Compromised Identi- ties?" in: idem, eds., *Perpetration and Complicity under Nazism and Beyond. Compromised Identities?* (London etc. 2025; eerste druk 2023) 1-18.
- Brants, Luc, 'Maatschappelijk ongewenst tijdens de be- zetting. De vervolging en opsluiting van als asocia- al bestempelde mensen', *In Brabant* 16 nr. 1 (2025) 24-31.
- Brants, Luc, 'Was de antihomoseksuele Duitse regelge- ving een lege huls? Vervolging van homoseksueel gedrag in Noord-Brabant' in: Arnoud-Jan Bijster- veld e.a., red., *Het andere verhaal van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog* ('s- Hertogenbosch 2025) 76-79.
- Brinks, Monique, *Het Scholtenhuis 1940-1945* (3 dln.; Groningen 2004-2015).
- Browning, Christopher R., *Doodgewone mannen. De rol van een Duits politiebataljon bij de Endlösung in Polen* (Amsterdam 1993); vert. door Bies van Ede van *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (eerste druk New York 1992).
- Bruhns, Wibke, *Het land van mijn vader. Geschiedenis van een Duitse familie* (Amsterdam 2005).
- Buchsbaum, Norbert, *Fotograaf zonder camera. Herinne- ringen van Norbert Buchsbaum* (Amsterdam 1991).
- Buddrus, Michael, en Sigrid Fritzlar, *Juden in Mecklen- burg 1845-1945. Lebenswege und Schicksale. Ein Ge- denkbuch* (2 bdn.; Schwerin 2019).
- Donke, Kay, 'Die braune Armee, jubelnd von der Menge begrüßt?', *Informationen zur Schleswig-Holsteinischen Zeitgeschichte* 24 (1993) 5-58.
- Frei, Norbert, *De Führerstaat. De nationaal-socialistische heerschappij 1933-1945* (Utrecht 1995).
- Glaudemans, Corien, 'De families Buchsbaum en Kra- kauer – Poolse glasfabrikanten in Den Haag' (10 juni 2025), op www.joodserfgoeddenhaag.nl/de- families-buchsbaum-en-krakauer-poolse-glasfabri- kanten-in-den-haag/ (geraadpleegd 18 augustus 2025).
- Groen, Koos, *Fout en niet goed. De vervolging van collabora- tie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010 tweede druk).
- Grossman, Vasili, *Een schrijver in oorlog. Vasili Grossman en het rode leger, 1941-1945*, ed. Antony Beevor en Loeba Vinogradova, vert. Henk Moerdijk (Amster- dam 2012).
- Haffner, Sebastian, *Geschichte eines Deutschen. Erinnerun- gen 1914-1933* (München 2014, tweede druk).
- Hallema, A., *Breda vertelt van zijn bevrijding* (Breda 1947).
- Hözl, Martin, 'Legenden mit Langzeitwirkung' in: Flor- ian Dierl, ed., *Ordnung und Vernichtung. Die Polizei im NS-Staat* (Münster 2011) 91-101.
- Jaeger, D.M. de, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant* (Tilburg 1999).
- Jähner, Harald, *Höhenrausch. Das kurze Leben zwischen den Kriegen* (Bonn 2023).
- Kieft, Ewoud, 'Waarheid en misleiding in het archief. Welke antwoorden vinden we in het CABR?' (de- cember 2024), op www.niod.nl/longreads/waar- heid-en-misleiding-het-archief (geraadpleegd 25 augustus 2025).
- Krimp-Schraven, Renske, *Tewerkgesteld. Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024).
- Levi, Primo, 'The Grey Zone' in: idem, *The Drowned and the Saved*, vert. Raymond Rosenthal (London 2013; eerste druk 1988) 31-71.
- Lossez, Corrie, m.m.v. C.J.M. Brok en J.M.F. Ijsseling, 'De Bredase joden en de Holocaust', *Jaarboek van de Ge- schied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* 47 (1994) 29-60.
- Maas, Rinie, *Standbeeldje voor stadgenoten. Het Breda van weleer deel II* (Zundert 2003).
- Mildt, Dick de, 'Nur ganz leise klopft mein Herz ...' Genocideplegers in egodocumenten', *Oorlogsdocu- mentatie '40-'45. Tiende Jaarboek van het Nederland Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999) 165-181.
- Oerle, Hans van, 'Het proces-Stöwsand, november 1948-januari 1949', *Engelbrecht van Nassau* 43 nr. 3 (2024) 25-30.
- Petrowsky, Werner, *Lübeck – eine andere Geschichte. Ein- blicke in Widerstand und Verfolgung in Lübeck 1933- 1945* (Lübeck 1986).
- Rothberg, Michael, *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford 2019).

- Schapendonk, Nico, "Tegen wil en dank was Henry Samuel voorzitter van de Joodse Raad in Breda, hij wist: 'Geen enkele Jood gaat dit overleven'", *BN De Stem* 26 maart 2024 op www.bndestem.nl/breda/tegen-wil-en-dank-was-henry-samuel-voorzitter-van-de-joodse-raad-in-breda-hij-wist-geen-enkele-jood-gaat-dit-overleven (geraadpleegd 18 augustus 2025).
- Steenoven, Peter van de, 'Geld stinkt niet. Hero Breda tijdens de Tweede Wereldoorlog' in: Arnoud-Jan Bijsterveld en Henk van Mierlo, red., *Ondernemen in oorlogstijd. Noord-Brabantse industrie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam en Tilburg 2025) 283-310.
- Schwelling, Birgit, *Heimkehr-Erinnerung-Integration* (Paderborn 2010).
- 'Tonnis Pieter Oosterhof' op wkregister.nl/personen/tonnis-pieter-oosterhoff/ (geraadpleegd 2 september 2025).
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Amsterdam 1987, tweede druk; eerste druk 1976).
- Verduijn, Marijke, *De verliezers. Strafen heropvoeding in kamp Vught 1944-1949* (Amsterdam 2023).
- Wilhelm, Friedrich, *Die Polizei im NS-Staat. Die Geschichte ihrer Organisation im Überblick* (Paderborn 1997).
- Zee, Sytze van der, *Willi Lages. Ceremoniemeester van de dood* (Amsterdam 2023).